

Łukasz Zatorski

Idea

Słowa kluczowe: idea, nie-ludzie (*non-humans*), wpływ, wiedza, performatyw, wzorzec, zachowane zachowanie (*restored behaviour*), skuteczność, konflikt

W potocznym języku idea to pojęcie, wyobrażenie, pomysł, koncepcja, myśl przewodnia, wartość, pogląd lub zespół poglądów, a także odbicie fragmentu rzeczywistości lub wrażenie umysłu, które stanowią przedmiot ludzkiego poznania. Idee wyznaczają kierunek i sens działania, składają się na twórczość naukową i artystyczną oraz firmują zmiany polityczne i społeczne. Działamy w imię idei, kierujemy się ideą, poświęcamy się dla idei. Semantyczne połączenie w pojęciu idei tego, co widzialne, z tym, co intelektualne, znajduje swoje miejsce już u zarania historii ludzkiej myśli.

Początek systematycznej refleksji nad ideami znajdziemy u filozofów starożytnych, od kreślonych na piasku matematycznych figur czy równań pitagorejczyków po jedną z najsłynniejszych metafor filozofii Zachodu, jaką jest platońska jaskinia. Według przypowieści z 7. księgi *Państwa* Platona wyobrażamy sobie jaskinię z otworem na światło, w której przebywają ludzie-więźniowie. Od dnia narodzin siedzą tam w kajdanach, przykuci za ręce i nogi, zwróceniem twarzą do ściany, przez co nigdy nie oglądają światła słonecznego. Za ich plecami u góry pali się ogień, który sprawia, że widzą jedynie własne cienie lub cienie tych, którzy przechodzą na zewnątrz. Owi więźniowie to ludzkość, która całe życie pozostaje w nieświadomości, postrzegając jedynie cienie „prawdziej rzeczywistości”. Gdyby znalazł się śmiałek, zdolny do opuszczenia jaskini, mógłby spojrzeć na świat w nowy sposób. Dostrzegłby wówczas przyczyny wszystkich zjawisk, jakie się objawiają więźniom – idee. To właśnie idee odbi-

jają się na murku stojącym powyżej przykutych ludzi, a ów murek zbudowany jest „podobnie jak u kuglarzy przed publicznością, nad którym oni pokazują swoje sztuczki” (Platon 2001: 220).

Przywołana metafora wyklada platońskie poglądy na istnienie idei oraz na możliwości ich poznawania w kulturze umysłowej. Oglądamy na co dzień jedynie przelotne cienie, będące odbiciem niezmiennych idei, które wpływają na ziemski świat przedmiotów. Świat idei znajduje się na wyższym poziomie poznania. Poznanie jest żmudnym procesem wznoszenia się od najniższych stopni zmysłów do najwyższych rzeczywistości umysłowych (idei). W kulturze umysłowej idee ukazują się nam „niby u kuglarzy”, a ludzkość jest publicznością tego przedstawienia.

Matematyk i fizyk Roger Penrose, w tym także współczesny platonik, twierdził, że obiekty matematyczne (odpowiedniki platońskich idei) faktycznie istnieją jako rzeczywistość obiektywna i niezależna. Liczby, funkcje czy równania trwają odwiecznie, a umysł ludzki tylko je odkrywa, a nie konstruuje (zob. Penrose 2006). Filozof nauki Karl Popper wyróżnił, oprócz (1) świata stanów fizycznych i (2) świata stanów świadomości (w tym predyspozycji do działań i zachowań), (3) trzeci świat obiektywnej treści myśli, do którego należą nauka i sztuka (idee). Ten trzeci świat to wytwór człowieka, niedający się zredukować do dwóch pozostałych, przekraczający jednak swojego twórcę i kierujący jego działaniem (zob. Popper 2016). Między światem człowieka a światem idei istnieje sprzężenie zwrotne, które generuje nowej jakości fakty lub nowej jakości problemy.

Badanie historii idei, jak postulował Arthur Lovejoy (2009), powinno zajmować się powstawaniem, wyrazem i rozpowszechnianiem idei w dziejach kultury człowieka. Podstawowymi składnikami analiz byłyby wtedy „elementarna idea”, „wielki temat” czy „pojedynczy koncept”, składające się niczym bloki na obraz danej idei w historii cywilizacji. Lovejoy kładł nacisk na niezmienność wybranych idei w czasie, przyglądając się za to zmiennym formom ich wyrazu w poszczególnych epokach historycznych. Historia idei rozkładała systemy, szkoły, prądy i doktryny filozoficzne na idee elementarne, aby zbadać sposoby myślenia, motywy dialektyczne, nastroje myślenia czy szczegółowe twierdzenia oraz ich wpływ na kształt tradycji, filozofii, sztuki, literatury czy mody.

Przeciwko takiemu badaniu niezmiennych, elementarnych idei opowiedział się na początku lat siedemdziesiątych XX wieku historyk myśli politycznej Quentin Skinner, odwołując się do teorii performatywów Johna L. Austina (Skinner 2014; Austin 1993). Skinner postulował, że dany artefakt kultury, wraz z zawartym w nim ładunkiem idei, ma samodzielną zdolność działania, niczym czynność mowy, która wywołuje w świecie konkretny skutek. Skinner, w odróżnieniu od Lovejoya, zobaczył w ideach więcej zmienności aniżeli niezmienności. Według niego fałszywe jest przekonanie, że poprzez dzieje ludzkości dyskutujemy wciąż o tych samych ideach, a zmieniają się tylko dekoracje historii. Nie możemy rozpatrywać idei, które rzekomo istniały od zawsze.

Przeciwnie: każda epoka według potrzeb definiuje własne spory ideologiczne, wymyślając na nowo idee, które są w niej wyrażane i dyskutowane. Nie istnieje „ponadczasowa wiedza” dla rozważania uniwersalnych idei. Historia powinna badać idee w ich skomplikowanej zmienności i przy świadomości, że każda badawcza ingerencja powoduje zmiany w świecie idei niczym austinowski performatyw: teksty o myśli politycznej są działaniem politycznym, a historyk idei jest twórcą idei.

Wracając z tego miejsca do platońskiego splotu przedstawienia i świata idei, można postawić tezę, że definicja performansu jako działania wystawionego, o strukturze przedstawieniowej, służącego do reprodukcji konkretnego wzorca, pokrywa się ze strukturą platońskiej metafory: (1) najpierw mieliśmy do czynienia ze spełnieniem wzorca (oddziaływaniem idei na świat cieni), następnie (2) z wystawieniem go na pokaz (rzuceniem cienia na murek), (3) uzyskaniem struktury przedstawieniowej (podążaniem cieni za gestami i głosami ludzi z zewnątrz), (4) wywarciem wpływu na widza (postrzeganiem cieni jako samych idei) oraz (5) momentem reprodukcji wzorca (w rozmowach uwiecznionych, biorących cienie za prawdę).

Niezależnie od ontologicznego sposobu ich rozumienia idee ujawniają się poprzez performanse, czyli reprodukcje wzorców działania i zachowania (*restored behaviour*). „Zmysłowa widzialność” to forma przejawiania się idei, a właściwa temu działaniu teatralność, polegająca na wystawieniu wzorca danego działania do jego reprodukcji, stanowi medium, za pomocą którego idea zyskuje atrakcyjność, aby móc być dalej przekazywana. To postrzegana przez zmysły teatralność działań i zachowań ukazuje realne skutki oddziaływania idei, a więc praktykowane wzorce. Performatyka, biorąca za przedmiot swoich badań procesy reprodukcji idei poprzez wzorce działań lub zachowań, to performatyka idei.

Performatyka nie bada idei w ich „długim trwaniu”, lecz rozpatruje konkretne konfiguracje, w których idee są tworzone i wystawiane do oglądu. Idee, tak jak performanse, przekraczają człowieka i tworzą sytuacje, które nie zależą od jego woli, lecz od współgrania tworzących je agentów. Publiczny proces zaszczepiania idei w cudzej świadomości i zachowaniach proponuję nazwać iniekcją (*inception*), wykorzystując słowo oznaczające powstanie lub genezę, spopularyzowane dzięki filmowi *Iniekcja* Christophera Nolana z 2010 roku. Jego bohaterem jest Dominick „Dom” Cobb, szef firmy zajmującej się profesjonalnym ingerowaniem w ludzkie umysły. Dzięki tej umiejętności potrafi wprowadzać dane do podświadomości i sterować zachowaniem drugiego człowieka.

Kolejną cechą performatyki idei będzie – za Skinnerem – akcentowanie zmienności badanych idei, które są możliwe do abstrakcyjnego uchwycenia, jednakże spotykamy się z nimi najczęściej w empirii i w jednostkach. Przejawy idei obserwujemy wszędzie: od badania indywidualnego zachowania po analizę funkcjonowania systemów globalnych. Bruno Latour (2011) w celu dostosowania refleksji humanistycznej do skomplikowanego obrazu prze-

mian nowoczesnego społeczeństwa postulował przywrócenie statusu aktorów w analizie społecznej bytom pozaludzkim (*non-humans*), takim jak przykładowo technologie, wirusy, tornada czy tworzywa sztuczne. Pora statusem aktorów objąć również idee.

Idee rywalizują ze sobą w konkurencyjnych modelach wiedzy, niczym geny w środowisku przyrodniczym (darwinizm idei). Walki idei wystawione są dla publiczności, a aparat pojęciowy badający te widowiska mają właśnie *performance studies*. Do walki idei używane są nie tylko umysły, ale także ciała, rekwizyty, biografie czy właściwości sceny (medium), na której dochodzi do pojedynków. Wszystkie czynniki, jakie mogą mieć wpływ na fortunną lub niefortunną replikację idei w sferze publicznej, można opisać w układach produkcji performansów.

Performatyczne badania produkcji idei to również badania producentów idei, a więc intelektualistów (*public intellectuals*) czy dawniej inteligencji. Producentów idei łączą nie tylko praca umysłowa, ale także sposób bycia, postrzegania siebie i relacje wobec audytoriów. Jak sam definiował się Edward Said, intelektualści to jednostki wyróżniające się „rozmiłowaniem w sztuce reprezentowania”, które „potrafią się sprzedać” (Said 1994: 3–25; tłum. własne – Ł.Z.). Przydatne do rozumienia ich zachowań są analizy dyskursów naukowych, opinii eksperckich, wszelkich „poważnych wypowiedzi” (Foucault 1977), a nade wszystko publicznych wystąpień i obiegu popularyzacji wiedzy, gdzie idee ścierają się najefektowniej. Intelektualiści tworzą dyskursy, które mają własne reguły formacyjne dla tego, co się mówi i jak się zachowuje. Chodzi im więc o to, by zagwarantować własnej wąskiej grupie interesów skuteczną „rzadkość dyskursu” i aby na scenie mogli występować tylko wybrani performerzy po spełnieniu znanych im procedur.

Performatyka idei znosi podział na sferę publiczną i sferę prywatną, gdyż obie są częścią globalnej sceny, na której tworzone są performanse. Tradycja myśli liberalnej, której zawdzięczamy współczesny podział publiczne/prywatne, oddzieliła te sfery ze względu na ochronę stabilności porządku demokratycznego, zaliczając do domeny prywatnej przykładowo kwestie wierzeń religijnych, życia rodzinnego czy działań gospodarczych, zaś do sfery publicznej między innymi dyskusje na temat zmian ustrojowych czy aktów prawnych. Oddzielenie kwestii prywatnych od publicznego performansu idei jest na gruncie dyskursu performatycznego mocno problematyczne. Dodatkowo, skoro cielesność, fizjonomia czy biografia performerza wzmacniają lub osłabiają daną ideę w oczach publiczności, to trudno zamknąć ich znaczenie w przestrzeni prywatnej czy unikać otwartej dyskusji na temat ich znaczenia.

Konkurencyjne przedstawienia idei rodzą napięcia i konflikty, które stanowią fundament relacji międzyludzkich we wspólnocie politycznej. Rywalizacja modeli wiedzy zakłada polityczność agonistyczną, gdzie performerzy zajmują określone pozycje, które służą im do mobilizowania emocji mas oraz spełniają rozmaite funkcje integracyjne (na przykład samotna jednostka chwilowo łączy

się ze zbiorowością podczas protestu ulicznego). Konflikt jako permanentny stan życia społecznego dostarcza wspólnocie konkretnych wzorców zachowań oraz pozwala skuteczniej podejmować decyzje odnośnie do działań poznawczych i politycznych.

Kultura intelektualna, tworzona przez przedstawienia wiedzy i produkcje idei, stanowi wielkie wyzwanie dla performatyków, wymagające nie tyle teoretycznej odwagi przy biurku, co pokonania w gęstym, bezkompromisowym opisie, na jaki intelektualiści zasługują, zawodowych hierarchii, interesów i pokłonów. Rytuały statusu i rytuały władzy skutecznie blokują moc performatyków, przestrzegając środowisko przed wszelką niefortunnością.

Idee mają konsekwencje. Performatyka metodycznie pyta nie tylko o to, jakie są to konsekwencje, ale – jak i dzięki komu wchodzą one w życie, szukając w tym, co nazywamy kulturą lub polityką, „idei, których żywa moc byłaby tożsama z mocą głodu” (Artaud 1978: 33).

Literatura cytowana

- Artaud 1978: Antonin Artaud, *Teatr i jego sobowtór* (1938), przeł. Jan Błoński, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1978.
- Austin 1993: John L. Austin, *Jak działać słowami* (1955) [w:] tegoż, *Mówienie i poznanie*, przeł. Bohdan Chwedeńczuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- Foucault 1977: Michel Foucault, *Archeologia wiedzy* (1969), przeł. Andrzej Siemek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1977.
- Latour 2011: Bruno Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni* (1991), przeł. Maciej Gdula, Oficyna Naukowa, Warszawa 2011.
- Lovejoy 2009: Arthur Lovejoy, *Wielki łańcuch bytu. Studium historii pewnej idei* (1936), przeł. Artur Przybysławski, Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2009.
- Penrose 2006: Roger Penrose, *Drogi do rzeczywistości* (2004), przeł. Jerzy Przystawa, Prószyński i Spółka, Warszawa 2006.
- Platon 2001: Platon, *Państwo. Prawa*, przeł. Władysław Witwicki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001.
- Popper 2016: Karl Popper, *Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna* (1973), przeł. Adam Chmielewski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.
- Said 1994: Edward W. Said, *Representations of the Intellectual. The 1993 Reith Lectures*, Vintage Books, New York 1994.
- Skinner 2014: Quentin Skinner, *Znaczenie i rozumienie w historii idei* (1969), przeł. Filip Biały, „Refleksje” 2014, nr 9.

Literatura polecana

- Patrick Baert, Marcus Morgan, *Conflict in the Academy. A Study in the Sociology of Intellectuals*, Palgrave Macmillan UK, London 2015.
- Zygmunt Bauman, *Prawodawcy i tłumacze* (1989), przeł. Andrzej Ceynowa, Jerzy Giebułtowski, Instytut Filozofii i Socjologii Państwowej Akademii Nauk, Warszawa 1998.
- Jean Bricmont, Alan Sokal, *Modne bzdury. O nadużyciach nauki popełnianych przez postmodernistycznych intelektualistów* (1997), przeł. Piotr Amsterdamski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2004.
- Judith Butler, *Walczące słowa. Mowa nienawiści i polityka performatywu* (1997), przeł. Adam Ostolski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2011.
- Judith Butler, *Zapiski o performatywnej teorii zgromadzenia* (2015), przeł. Joanna Bednarek, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2017.
- Randall Collins, *The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change*, Harvard University Press, 1998.
- Witold Gombrowicz, *Dziennik 1953–1969*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2013.
- Magdalena Grochowska, *Wytrąceni z milczenia*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2013.
- Michael Kennedy, *Globalizing Knowledge. Intellectuals, Universities, and Publics in Transformation*, Stanford University Press, Stanford 2014.
- Thomas S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych* (1962), przeł. Helena Ostromęcka, Justyna Nowotniak, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009.
- Imre Lakatos, *Proofs and Refutations. The Logic of Mathematical Discovery*, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Bruno Latour, *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1987.
- Chantal Mouffe, *Polityczność. Przewodnik Krytyki Politycznej* (2005), przeł. Joanna Erbel, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2008.
- Robert Nozick, *Dlaczego intelektualiści występują przeciwko kapitalizmowi* (1998) [w:] *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*, red. Dariusz Wojtczak, przeł. Jerzy Łoziński, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2012, s. 867–884.
- Ron Ritchhart, *Intellectual Character. What It Is, Why It Matters, and How to Get It*, Jossey-Bass, b.m. 2004.
- Peter Watson, *Ideas. A History of Thought and Invention, from Fire to Freud*, Harper Perennial, b.m. 2006.
- Peter Watson, *The Modern Mind. An Intellectual History of the 20th Century*, Harper, 2001.